

מזן הפירות של מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל

אפרים חזן

קציער כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה, תורת ההגה והפועל. מסדרת עדה ולשון, כרך ב, פרסומי מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח. לה + 410 עמ'. מפתח מלים ופעלים. תוכן עניינים באנגלית.

רות העדות אנו עומדים על אפיונים שונים וצורות רבות המיוחדים ללשון חז"ל.

עתה מציע לפנינו ספרה של דר' קציעה כץ תמונה שלמה ומקיפה של תורת ההגה במסורת קריאתם של יהודי ג'רבה במקרא ובמשנה. החיבור נכתב כעבודת דוקטור בהדרכת פרופ' ש' מורג, שהוא אף מנהלו של מפעל מסורות הלשון ועורך סידרת פירסומו — עדה ולשון.

על-פי הסקירה המקיפה נוכל לשרטט את אופיה העיקרי של המסורת הג'רבאית, שהיא מסורת ספרדית בעיקרה, צפון-אפריקאית, ומסורת של דוברי ערבית: הספרדיות ניכרת בחוסר ההבחנה שבין קמץ לפתח ובין צירי לסגול; המסורת הצפון-אפריקאית ניכרת בהגייה של האותיות השורקות, ובעיקר בהזד-רות הפונימות ס, ש, ש (אם כי ההגייה הג'רבאית מכירה את המימושים ה-ג'ונים, הרי היא מחליפה ביניהם לעתים קרובות), וכן במימוש "הקהה" של החיריק, כלומר חיריק (הן מלא והן חסר) עשוי להתממש שלושה מימושים בלתי מותנים e, I, i; ומסורת דוברי הערבית ניכרת בהגיית הַרַפּ פֶּבּ (b) (לעתים), ו ההג-וייה כ־w, חוסר הבחנה בין ב־רפה לב־דגושה,

מסורות הקריאה שבפי עדות ישראל הן מן המקורות החשובים ביותר שיש בידינו כדי לעמוד על אופן המימוש או הביצוע (ריאלי-זאציה) של ההגאים העבריים בתקופות הקוד-מות. מפורסם הדבר, כי כלל המסורות מציעות לפנינו דרכים שונות של הגייה וביצוע; די להזכיר את ההכרעה לצד המיבטא "הספרדי" במיבטא שבפינו. אך גם לאחר שאנו עומדים על "לוח ההגייה" (דרכי המימוש של כלל ההגאים) בפיה של עדה מסוימת, יש לנו עוד ללמוד רבות ממסורת-הקריאה של העדה בתורת הצורות. בעיקר אמור הדבר בתורת הצורות של לשון המשנה.

כידוע, בנוי הניקוד המקובל במשניות המור-דפסות על-פי הניקוד הטברני של הקריאה במקרא, ואין בו כדי לשקף את לשון המשנה כפי שהיתה במסורות שונות. לפיכך, עלינו להעמיד את חקר לשון המשנה על-פי כתב-יד מהימנים ("אבות טקסטים" על-פי הגדרתו של פרופ' י' קוטשר) ועל-פי מסורות הלשון שבפי עדות ישראל, שהקפידו על מסירת הקריאה מדור לדור. בתחום זה החל ר"ח ילון וממשיך בו פרופ' ש' מורג. מתוך החקר והעיון במסר-

ענייני הגייה. ספרו של ר' שאול נדפס בליוורנו ולא בג'רבה (ראה עמ' לה). שכן כפי שציינה דר' כץ, נוסד בית-הדפוס הראשון בג'רבה רק בשנת 1912.

ב. השוואה חשובה משווה המחברת בין מסורת-הקריאה העברית ובין הדיבור הערבי. ואכן, אי אפשר להעמיד את תורת ההגה העברית בלי לקחת בחשבון את הלשון המדוברת בפי בני העדה. רשימות המילים הערביות באות בחלקן מתוך רישום של שיחה שוטפת (עמ' 14, 15-16) וברובן מתוך קריאה בסיפרים עממיים מספרו של ל' כהן — 'אנכי אערבנו'. אך יש לזכור, כי אינה דומה קריאה שאדם קורא בספר כתוב — ואפילו בשפת הדיבור — לשיחה שאדם שח לפי תומו. לעולם משתדל אדם לקרוא בצורה הנראית לו 'נכונה' ולא דווקא על-פי המורגל בפיו. זאת ועוד, לשון הכתיבה מלכתחילה משתדלת להעמיד סגנון גבוה יותר. הקטע המודגם מתוך 'אנכי אערבנו' (עמ' 380) מלמדנו יפה על הפער בין כתיבה לדיבור, שכן למרבה המזל אין הקריין נגרר אחרי האות הכתובה, והוא קורא על-פי המקובל בדיבור: כגון 'אלדי' הוא קורא 'ו'וב', 'למא' הוא קורא 'kif', לאמר: הוא קורא מלה שונה לחלוטין (!) וכן 'ידהו' הוא קורא 'idub' (ההגייה המקובלת בדיבור היא 'jedu') והדבר מלמדנו לנקוט זהירות מה. דרך אגב, הספרות הערבית-היהודית של ג'רבה היא רחבה מאוד וכוללת תחומים רבים: מוסר, הלכה, שירה וספרות עממית, והיא כתובה באותיות עבריות. חומר חשוב עדיין מצפה לחוקר.

ג. באשר ללהג הערבי-היהודי נציין כמה אי-דיוקים שנפלו ברשימות ובתרגום המילים הערביות. דבר זה אין בו כדי לדחוק מסקנות או לפגוע בהנחות, שכן העיקר כאן הוא

ושתיהן הגויות בדיגוש (b), הבחנה בין ג דגושה (g) ל-ג רפה (g) ההגויה כ ג ערבית. כמובן, לא ציינו כאן אלא דוגמאות כדי לשרטט אופיה של המסורת בקווים כלליים. מתורת ההגה עובר הספר אל תורת הצורת: המערכת המורכבת של הפועל על בנייניו וגזרותיו. דוגמה קטנה: צורות הבינוני — יחידה בפעלי לה"פ ח, ע במשקל פועֶלֶת, כגון תוֹכַעַת, פוֹרַעַת, שוֹקַעַת. דוגמה זו מלמדת מה רב הלקח אשר נוכל להפיק מספר חשוב זה. אף על פי כן, לא אבוא למנות או לסכם, שכן בסוף הספר (עמ' 347-355) בא סיכום קצר ובהיר של המימצאים העולים מן הבדיקה הכוללת. יתרה מזו, הספר מציע מפתח לכל המילים ולכל הפעלים הנידונים בו. עוד נדגיש חשיבותם של הטקסטים המובאים בתעתיק פוניטי רצוף ומלא מפייהם של קריינים מבני העדה: מן המקרא, מן המשנה ומתוך סיפורים עממיים בלהג הערבי-היהודי של בני ג'רבה. אכן לפנינו כלי מחזיק ברכה ותרומתו חשובה ביותר לחקר מסורות הלשון של יהודי צפון-אפריקה, אשר זה להן יסוד חשוב ראשון. אך מתוך החשיבות הרבה שאנו מייחסים לעבודתה של דר' כץ, אנו מבקשים להעיר הערות והרהורים שעלו לפנינו תוך כדי קריאה:

א. ספר הדקדוק של ר' שאול הכהן איש ג'רבה — 'לחם הביכורים' — מובא פעמים אחדות בהקשר לענייני הגייה שונים (כגון עמ' 8, 52), שכן תוך הצגת כללי הדקדוק יש שר' שאול מציין את הנהוג והנהגה בפי יהודי ג'רבה בתקופתו. יש מקום אפוא לסכם את כל המימצאים הללו לכדי תמונה שלמה ורצופה. וכיוון שבנוהגי הגייה עסקינן, מן הראוי לציין כי ר' שאול חי בשנים תקל"ב-תר"ח (1772-1848), ציון חשוב ביותר למהות עדויותיו על

מלשון הדיבור ובוודאי השפיעו על הגיית פ דגושה בפעלים הנזכרים בעמוד 36.

ה. המחברת מעמידה אותנו, בצדק גמור, על ההבדל בין מסורת הקריאה במקרא, שבה משתדלים יהודי ג'רבה להקפיד אחרי כללי הדקדוק הטברני לבין מסורת הקריאה במשנה, שבה ישנה העדפה למסירה שבעל-פה, ומסורת זו משמרת שקיעים ממסורת-הקריאה הארץ-ישראלית וממסורת-הקריאה הבבלית. לפיכך מן הראוי, שבעיונו בדוגמאות קריאה מן המשנה נזכור להבחין בין מילים שנקראו אמנם מן המשנה אך הן שכוחות במקרא והקורא מכירן משם, ולפיכך קריאתו במקרא תשפיע עליו בבואו לקרוא במשנה. כולט הדבר בתיאור המפיק (עמ' 6). בקריאה במקרא נוהגים בני ג'רבה להקפיד על המפיק הקפדה כמעט מלאה. במשנה אין הדברים עקיבים: עתים הה"א מופקת ועתים — לא. והנה הדוגמאות המשנאיות שיש בהן מימוש המפיק — בחלקן הן מילים המצויות במקרא: לה, יה (3×) הללויה (2×), וממילא מובנת ההקפדה על המפיק, וממילא משתמע שההקפדה על המפיק בקריאת המשנה פחותה היא ממה שעולה מן הדוגמאות.

ו. בעמ' 101-102 נדון עניין מימוש השווא הנע כתנועה, כשהוא בראש מלה או כשהוא השני משני שוואים רצופים. רוב הדוגמאות לעניין זה מובאות משירת הים ומסביבתה (שמות יד-טו). כאן מן הראוי לשקול השפעתו של הלחץ על דרכי ההגייה. ליהודי ג'רבה לחץ מיוחד לשירת הים ולפי שהנעימה 'מתמשכת' כלשהו משפיע הדבר על הגיית המילים, וביותר על הגיית השווא הנע. שכן כמקובל וכנהוג בעדות ובקהילות אחרות ניתנת עדיפות רבה למנגינה, ובמקרים רבים קדמה המנגינה והטקסט הותאם אליה.

ז. הרעיון לציין את השתקפות מסורות

המימצא הפוניטי, אך מן הראוי להעמיד דברים על דיוקם. נעלה כמה דוגמאות: בעמ' 14 נרשמות המילים 'shal = שאל; = samah = שמת. אלה מילים עבריות ש'הסתננו' לשיחה ואינן מוכרות בלשון הערבית-היהודית של יהודי ג'רבה. המלה sikna מתורגמת: דירה, ויש לתרגם: מגורים; 'serba מתורגמת: שחה, ויש לתרגם: שתייה; בעמ' 16 מתורגמת המלה 'zi.na = יפה, יש לתרגם: יופי; המלה 'talz מתורגמת: סלק, ויש לתרגם, כמובן: שלג. טעות קוריוזית זו יש בה כדי לבסס כמה מן הכללים בתורת ההגה שהועלו בספר, שכן המסרן תירגם לפני הרושמת 'שלג' והיא שמעה 'סלק'. מכל מקום, הרוצה לעשות שימוש ברשימות המילים הללו עליו לנהוג בהן זהירות. אשר להשפעה של הלשון המדוברת לא נלקחו בחשבון דוגמאות כגון פלוני (עמ' 31) כפ רפה, שהוא בהשפעת 'flan דיבור וכן במלה כמו פלפלת (עמ' 40) שהיא בהשפעת 'flafla המדוברת.

ד. העבודה שלפנינו מעמידה אותנו בפני הצורך הדוחק במחקר כולל על היסודות העבריים בערבית-היהודית של בני העדה, שכן מילים אלה, שהן חלק מן הדיבור היום-יומי, יש ויש בהן כדי להשפיע על הגייתן כשהן באות בטקסט עברי. כולט הדבר במילים כמו bedjon (עברית: פדיון) (עמ' 22), מלה המצויה בלשון הדיבור במשמעות של פדיון הבן. מילים שונות מן השורש פסל ההגיות ב־b במקום p בהשפעת המלה המדוברת ba'sul (פסול בעברית. בא גם ככינוי למוחמד על משקל 'רסול'), המילים 'fqi'da fte'ra (=פְטִירָה במשמעות מוות, פְקִידָה במשמעות אזכרה). מילים אלה עשויות, כמובן, להשפיע על הגיית פ רפה במילים הגזורות מאותם שורשים (ראה עמ' 31-32). וכן הדבר לגבי מילים כמו כיפור, כופר, כוונה, שהן חלק

האזהרות של ר' משה עידאן — 'שעשוע מצוה' (עמ' 3, 73-74, 95 ועוד).
ולבסוף, אין לנו אלא לברך את מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל ואת עצמנו, כי עוד נזכה לראות מחקרים וחיבורים על מסורות הלשון של שאר עדות ישראל.

ההגייה של יהודי ג'רבה בחריזת משורריהם יפה הוא ויש בו כדי להשלים מכיוון מעניין את ההסתכלות בדרכי ההגייה. רעיון זה נלקח מעבודה סמינריונית שכתב אחד מבני העדה בענייני חריזה ומבטא, בהדרכת פרופ' מורג, ועל פיו נזקקת המחברת במקומות רבים להש' וואה בין מסורות הקריאה לבין החריזה בשירת

תולדות יהודי תימן בעת החדשה

שלום בר-אשר

יוסף טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, תולדות ומקורות. כולל ספר מסע תימן לד"ש קאראסו בתרגום י"ר מלכו ז"ל, הוצאת אפיקים, מהדורה שניה, תל-אביב תשל"ט. 334 עמ'. כולל מפתח.

תימן לדוד קאראסו ועשרות תעודות מסוגים שונים. את הספר חותם מפתח כללי מאיר עיניים.

בספר מגולל המחבר את קורות יהודי תימן בעיקר מבחינת יחסם של השלטון והחברה ליהודים ואת הנסיונות החוזרים ונשנים להיטיב את מצבם, אם על ידי עצמם ואם, ובעיקר, על ידי גורמים מבחוץ.

כידוע, היתה תימן, כמו ארצות אחרות במזרח ובאפריקה הצפונית במאה הי"ט, זירת מאבק בין מעצמות אירופה על השגת עמדות מפתח בתוכן או אפילו על שליטה בהן. באיזור זה זכו להישגים במיוחד הבריטים, שבשנת 1839 כבשו את עדן. לכיבוש עדן היתה משמעות גם לקהילה היהודית שם כש"זו הפעם הראשונה מאז ימי מוחמד במאה השביעית לספירה, שקהילה יהודית כלשהי בתימן נהנית מזכויות אזרח ללא כל אפליה" (עמ' 20), ואכן כיבוש זה נתן אותותיו בגידולה המספרי של הקהילה ובתמורות החיוביות במעמדה החברתי והכלכלי.

לית מאן דפליג, שמכל הקיבוצים היהודיים בארצות האיסלאם בארבע מאות השנים האחרונות זכתה יהדות תימן לקבין לא מעטים של איסוף ומחקר. אף על פי כן, דלה, יחסית, תשומת הלב שהוקדשה מצד החוקרים לתחום ההיסטורי לעומת התחומים הספרותיים, הלשוניים והרוחניים (וראה י' טובי, ביבליוגר' פיה על יהדות תימן, מרכז שז"ר, ירושלים תשל"ה, ו' רצהבי, חקר יהדות תימן, ביבליוגר' גרפיה לשנים 1935-1975, מוסף ל'קרית ספר', כרך נ [תשל"ו], ירושלים תשל"ו).

משום הכי, יש בספר הנדון עניין מיוחד לחקר תולדות יהודי תימן בכלל ובמאות הי"ח והי"ט בפרט, תקופה שהיתה מכרעת בשל התמורות שהתחוללו בה ושממנה נותרו מקורות היסטוריים רבי ערך.

הספר מחולק לשני חלקים גדולים: קורות יהודי תימן מראשית המאה הי"ט עד שנת 1881, השנה שבה נתחדשה במספרים גדולים העלייה מתימן לארץ ישראל, והחלק השני הכולל מקורות להיסטוריה זו: הכרוניקה מסע

לחץ המציק בצנעא, שגם בניית חומה מסביב לשכונה היהודית לא מנעה ואף לא צימצמה אותה.

גם הכיבוש התורכי, שהביא לשיפור-מה במצבם הבטחוני של יהודי תימן ולהטבת מצבם הכלכלי, היה מלווה תופעות שליליות החל בערעור על סמכות ההנהגה וכלה בתופעות של פריצות (בנות המקום עם חיילים תורכים) ומלשינות (לשלטון התורכי).

כללם של דברים: לדידו של המחבר, היתה המאה הי"ט מאה קשה ליהודי תימן ומצבם — גם המדיני וגם החברתי-הפנימי — הלך והידרדר. הוא רקם את דבריו באופן כזה שמסכתו קנתה באפילוג ש"הנה הגיעו ימים בהם לא ימצאו יותר (יהודי תימן) כל חפץ בחייהם ומצד אחר נפתחות אפשרויות חדשות להגיע לארץ-ישראל ולחיות בה" (עמ' 118) היא בלתי נמנעת. דברים מעין אלה אף הפכו עיקר בדברי המבוא של ישראל ישעיהו ז"ל לספר. בידי המחבר עלה לכתוב מחקר מדעי חשוב שבו סקר סקירה רצופה תקופה מכרעת בתולדות יהודי תימן. הוא סיכם את המחקרים השונים שהיו פזורים באכסניות רבות, מחקר רים שנכתבו בידי חוקרים שונים, בהם אישים גדולים כמו הרב יוסף קאפח ופרופ' יהודה רצהבי ועל ידי החוקר הצעיר עצמו. טובי הוסיף עליהם מקורות אחרים ואף עשה שימוש ראשון בכמה וכמה מקורות חדשים, ובמיוחד בקטעים שנתפרסמו בעתונות החל במחצית השנייה של המאה הי"ט, מקור שחוקרים לא נתנו עליו את דעתם עד כה. מחבר הספר ניחן בסגנון חי, בהיר ומלוטש, המהנה את הקורא גם הנאה ספרותית.

ואולם לצד מעלותיו של החיבור מצויות גם מגרעות. המחבר נקט את שיטת התיאור הכרונולוגי ובחן בעיקר את תולדות יהודי תימן מן הבחינה המדינית, ואילו פרקי קהילה

ואולם יתר חבלי תימן נשארו תחת שלטון המוסלמים הזיידים, ובהם המשיכה לשרור הקנאות הדתית והמשטמה כלפי יהודים שכה הטביעה את חותמה על יהודי תימן במשך מאות שנים. גם מצבם הבטחוני של היהודים במאה הי"ט הלך ונתערער, בשל הידרדרותו של השלטון המרכזי והמריבות הבלתי פוסקות בינו ובין השבטים השונים. אמנם, הכיבוש התורכי בשנת 1872 הפיח בהתחלה תקווה בקרב יהודי תימן, שיבוא קץ לגזירות שהוטלו עליהם, אך תקווה זו חיש נגוזוה. יתרה מזאת, דווקא בתקופת הכיבוש התורכי, בשנת 1875, צומצמה סמכותו של בית-הדין היהודי, תופעה הידועה אמנם מתפוצות אחרות באימפריה העות'מאנית ובצפון-אפריקה בזמנים החדשים, אך בתימן לא נתלוותה לה שום תמורה במעמד של בתי-הדין המוסלמיים, שבהם היו היהודים קורבן למשוא פנים ולעושה.

תוך כדי תיאור האירועים המדיניים שרדפו זה את זה במהירות, משלב המחקר קטעים קטעים המתארים את השפעת אירועים אלה על החברה היהודית. התמורה הבולטת ביותר היתה נסיונותיהם של יהודים במערב אירופה ובתורכיה לבוא לעזרת אחיהם בתימן. נעשו פניות גם לאגודת כי"ח בפאריס. אך בדרך כלל לא הצמיחו כל הפניות האלה תוצאה של ממש, להוציא מינויו של הרב יצחק שאול מקושטא בשנת 1876 כחכם באשי ליהודי תימן, אך בגלל התנהגותו הרמה כלפי יהודי המקום הוא נכשל בתפקידו.

בתקופה זו גם צמחו כמה תופעות שפגעו בתוככי החברה היהודית: המתח בין הקהילה המרכזית בצנעא ובין הקהילות הקטנות בעיירות ובכפרים גבר והלך. הוא נבע בעיקר מתחושת העליונות שאחזה בקהילת צנעא כל הימים, אך הפעם יכלו בני הכפרים לגמול לה בשעה שרבים מביניה מצאו שם מקלט מפני

המקורות, אם כי לא באותה מידה. דבר זה בולט בכרוניקה של קארסו, עמ' 121-190, אם כי יש להבין את רצון המחבר להביא את המקור בשלמותו.

גם כמה מקביעותיו של המחבר ראויות לעיון נוסף. בפרק הראשון הוא קובע, שיהדות תימן נכנסה לתקופה החדשה באמצע המאה הי"ט, והוא אף מציין תאריך מדוייק — שנת 1839, שנת כיבוש עדן בידי הבריטים. את התמורה הוא קושר בגורמים חיצוניים ופנימיים. אלא שבגורמים חיצוניים הוא מתכוון למעצמות אירופה, ובגורמים פנימיים — לשלטון ולחברה בתימן. אך משום מה לא ציין, שיש לבדוק גם את התמורות הפנימיות בחברה היהודית; שמא לא התחולל בה שום שינוי של ממש? ובאמת, התמורות בעולמם הפנימי של יהודי תימן החלו רק בראשית המאה העשרים עם המגמות החדשות הקשורות בעיקר בשמו של ר' יחיאל קאפח. לכן יש להגביל את התמורה למישור המדיני בלבד. אך העיקר הוא בקביעה כשלעצמה: נדמה, שהמחבר עצמו עירער קביעתו הוא, כי הרי ביתר הפרקים (ובמיוחד השני עד הרביעי) מראה המחבר שלא חלה שום תמורה במעמד החוקי, המדיני והחברתי של יהודי תימן לעומת תקופות קודמות, ואפילו נפלו על ראשם גזירות חדשות. אם כך, במה נתחדשו פניהם של יהודי תימן בתקופה זו? (והשווה בשינוי גוונים רבים את דברי ש' אטינגר במבוא: המגמות העיקריות בתולדות ישראל בזמן החדש, בספר תולדות עם ישראל, בעריכת ח"ה בן-ששון, כרך ג, 17-22).

גם כמה מניסוחיו של טובי ראויים לדיוק יתר. דוגמה לכך השימוש במונח 'אנטיש-מיות' (עמ' 23, 27). כידוע נתייחד מושג זה לשנאת ישראל מבית-מדרשם של אבות האי-דיאלוגיה הגזענית בצרפת ובגרמניה כשילהי

וחברה נסקרו אך אגב אורחא. דבר זה תמוה, משום שלרשות החוקר עמדו מקורות לפרקים אלה. מקורות ומחקרים שפורסמו וחלק מן המקורות בספר הנדון מוכיחים זאת. נדמה, שלא רק שורת התיאור ההיסטורי נמצאה לוקה, אלא שילובם של פרקים בתחומי הקהילה, החברה והרוח היה בהם למהול במקצת את המסה הקשה והמרה העולה מתוך תיאור מצבם המדיני של יהודי תימן ויחס החברה אליהם. זאת אף זאת, השיטה הכרונו-לוגית אותה נקט המחבר גרמה לחזרות רבות בציון תופעות שונות, כגון יחסם השרירותי של השלטון והחברה ליהודים או הפניות החוזרות ונשנות לגורמי-חוץ לסייע ליהודים. חסרון זה היה אפשר למלאו, אם לא על ידי שינוי קיצוני בפרופורציות של הפרקים (למשל, להקדיש לנושא המדיני פרק אחד מקיף ותמציתי ולהרחיב את יתר הפרקים), הרי לכל הפחות בשינוי מבנה החיבור. הרי בעליל בולטות בספר כמה סוגיות: יחס השלטון והחברה בתימן ליהודים (לתקופה התורכית היה אפשר לייחד במסגרת זו סעיף מיוחד), ההתפתחויות בתחום החברה היהודית, ההתעוררות המשיחית ובמיוחד בשנים הקשות 1858-1872, והתערבות גורמי חוץ למען יהודי תימן. לכל זה היה מן הראוי גם להקדים מבוא על גורמי יסוד בחברה התימנית — גורמים גיאופוליטיים, הדת, השלטון, החברה השבתית, וכיוצא באלה. מבוא זה מתבקש מאליו, גם משום שהמחבר נטל על עצמו, לראשונה, כפי שציין בדברי הפתיחה, לסקור תקופה ארוכה ומקיפה בתולדות יהודי תימן. כמו כן בולט בחסרונו פרק סיכום וזאת דווקא על רקע התיאור הארוך של המסגרת המדינית. האפי-לוג הוא למעשה המשך של הפרקים הקודמים ורק שמץ של מסקנות שולבו בו. הליקויים במבנה בולטים גם בחלק של

החברתי של היהודים. טעות דומה קיימת גם בראש הפרק הששי, שבו חרג המחבר ממנהגו לציין בקצרה יהודי תימן בתקופה מסוימת. כאן מצפה הקורא לסקירה על פעולתו של ר' יצחק שאול. אמנם היא מהווה חלק נכבד מן הפרק, אך מן הדין היה לתיתה ככותרת משנה.

ואולם, אין בכל זה כדי להמעיט מתרומתו של הספר לחקר יהודי תימן בפרט וחקר תולדות ישראל בכלל. בידי המחבר עלה להשיג את אשר ביקש ב'ראשית אומר': 'להציג את המסגרת הכללית שבה אפשר לשבץ כללים ופרטים חדשים בתולדות יהודי תימן בתקופה זו'. אף כי, כאמור, הוצגה מסגרת זו רק בפן אחד או שניים, קיים המחבר את מאמר ר' טרפון באבות בשני חלקיו: לא עליך המלאכה לגמור, ואין אתה בן חורין ליפטר ממנה. הוא גם תנא וגם שייר, 'שאיין הספר אלא נסיון ראשון שאחריו צריכות לכוא עבודות משוכללות יותר' (עמ' 10).

המאה הי"ט, ואילו כאן מן הראוי היה להשתמש בצירוף 'שנאת ישראל' שאינו נופל בחומרתו מן המונח הקודם. במקום אחר (עמ' 48) משתמש המחבר בצירוף 'בחר העם במוחסן' וכו'. צירוף זה מיוחד לתהליך שלטוני מסויים, שאבות הרעיון המדיני לימדונו להשתמש בו בזהירות. יש לומר שהמחבר נקט שיגרא דלישנא, הרי מיניה וביה, באותו עמוד, דיקדק בדבריו. יש אפוא לנקוט לשון זהירה כדי למנוע אי הבנות מן הקורא.

בספר מעין זה גם יש להימנע מהגדרות מיושנות כמו 'מרחק שלוש שעות' (עמ' 53, 54), 'שני ימי הליכה' (עמ' 76), ולציין בק"מ את המידה ולו רק באומדנה, אם אין בהישג יד מפות מדוייקות. יש להשתמש גם בתעתיק הערבי לגבי השם 'תורכיה' ולא בצורה שבה נהגו יהודים בימי הביניים 'טורקיה'. גם החלוקה המדוקדקת לפרקים, כפי שהצענו, היתה מונעת שימוש במונח 'הקהילה היהודית' כראש פרק שני, מונח שהתייחד לארגון

מבטים על יהודי תוניסיה

אברהם שטאל

Robert Attal et Claude Sitbon — eds., *Regards sur les Juifs de Tunisie*, Albin Michel, Paris 1979. 315 pp.

על יהודי תוניסיה שערכו אברהם הטל (הספרן הוותיק ב'מכון בן-צבי', כיבליוגראף וחקר יהדות צפון-אפריקה), ועמיתו קלוד סיטבון (שעסק בחקר תהליך ההתאקמות וההתארגנות של יהודי צפון-אפריקה בצרפת).

האנתולוגיה גדולה למדי, כוללת 42 קטעים, קצרים ברובם, וכן קיצור תולדות היהודים בתוניסיה ונספחים אחדים. הקטעים מחולקים לשישה שערים: יהודי תוניסיה

רבים מאוד מיהודי צפון-אפריקה היגרו, בשנות החמישים והשישים, לצרפת. כמו אחיהם בארץ, שומרים יהודים אלה על זיקה כלפי ארצות מוצאם עם השתלבותם בחיי מקום מושבם. בצרפת התפרסמו ומתפרסמים מדי פעם ספרים — ספרי זכרונות, רומאנים — העוסקים בחיי היהודים במארוקו, באלג'יריה ובתוניסיה, ונראה שההתעניינות בהם מרובה. לספרות זו מצטרפת עתה האנתולוגיה

ביותר. רובם נכתבו בצרפתית, חלק קטן תורגם מאנגלית ומעברית. הקטעים נלקטו מתוך יומני-נוסעים, רומאנים, ספרי מעשיות, זכרון-נות — כמעט כל קטע ממקור אחר. קטע אחד, המתאר את הכיבוש הנאצי והשחרור על-ידי בעלות-הברית בעיר נאבל, לקוח מהקדמתו של המתרגם יצחק מאמו לרומאן 'עיט צבוע' של אברהם מאפו — תעודה מיוחדת במינה, שניתרגמה מערבית-יהודית לצרפתית. ניכרת כאן היטב ידו של אברהם הטל, הביבליוגראף של יהדות צפון-אפריקה, ששום דבר איננו נעלם מעיניו.

הקהילה העיקרית בתוניסיה ישבה בעיר תוניס. בה התרכזו החיים היהודיים, ובה ביקרו מרבית התיירים. על כן אין פלא, שרוב הטקסטים מתארים את יהודי תוניס, ורק מעטים מאוד מספרים על קהילות אחרות, קטנות יותר. במיוחד חסרה התייחסות רחבה יותר לקהילת ג'רבה הקטנה אך התשובה ובעלת האופי הייחודי.

לפני זמן מה עסק כותב טורים אלו בהכנה של הפרק על תוניסיה באנתולוגיה 'עדות ישראל', בעזרת אברהם הטל ואפרים חזן. השוואת הלקט בספר שלפנינו עם הלקט שהוכן בעבור קהל הקוראים העברי מגלה את ההבדלים בגישה: כאן הובאו כמה מקורות שנכתבו בידי צרפתים, כנראה כדי להעיד על חשיבותה של עדה יהודית זו בעיני אנשי-רות בארץ שבה הם מתגוררים עתה — צרפת, ואילו בלקט העברי נכתבו כל הקטעים בידי יהודים בלבד. בין הקטעים שהביאו הטל וסיטבון יש לא מעטים המתארים מצבים או נוהגים שמיעטתי בהם או שחשבתי לראוי 'לרכך' אותם על-ידי תוספת הערות, כגון תיאורי עוני, אמונות עממיות שונות, או תיאורי רים הכתובים 'מבחוץ' על-ידי מסתכלים זרים

בעיני תיירים נוכרים ויהודים — החל בר' חיים יוסף דוד אזולאי, שליח ארץ-ישראל שביקר בתוניסיה ב-1733, ועד נוסעים שתיארו את חיי היהודים בתוניסיה במאות י"ט וכ', בהם הסופר גי דה מופאסאן, שהתרשם מאוד מסגנוניות החיים בסימטאות הרובע היהודי; החייה יהודיים בתוניסיה — נישואין (תיאור מאת הנרי דינן, מייסד הצלב האדום הבין-לאומי), חינוך, קבורה, מילה; מנהגים ורגלים, מהם כללי-יהודיים, כפורים וכפסת, ומהם מיוחדים ליהודי-תוניסיה, כראש-חודש הבנות או 'סעודת יתרו'; עליות לרגל לקברי רים הקדושים ליהודי תוניסיה, כקבר המשורר ר' פרגי שוואט (ששירתו כונסה לא מזמן בידי החוקר אפרים חזן), או העלייה לרגל לבית הכנסת המקודש באי ג'רבה — הגריבה; עדויהיסטוריות, לרבות שני פרקים הקשורים בכיבוש הנאצי בתוניסיה, חומר העשוי להשלים, יחד עם חומר אחר, את התוכניות על השואה בכתיב-הספר שלנו; ולבסוף, ספרות ומעשיות, פרקים מאת אברהם הטל וקלוד סיטבון על הספרות העברית, הערבית-היהודית והצרפתית של יהודי תוניסיה, לקט סיפורי-עם למן סיפור מתוך 'חיבור יפה מהישועה' לרבינו נסים בין יעקב מקיירוואן, ועד סיפורים שרשמו סופרים יהודים בתוניסיה בתקופה שלפני מלחמת-העולם הראשונה. המבחר כולל קטעים מאת סופרים כויטאליס דאנון ואלכר קמי (קטע מתוך הספר 'הגר', שלא תורגם לעברית) ולקט פתגמים מתוך אוספו הגדול של אברהם הטל. הנספחים, שהושקעה בהם עבודה רבה, כוללים לוח כרונולוגי לתולדות יהודי תוניסיה, סטאטיסטיקה מפורטת לפי מקומות ושנים, וביבליוגרפיה ראויה, בצרפתית, מחולקת לפי נושאים.

כפי שכבר רמזתי לעיל, המקורות מפורטים

ולא תמיד אוהדים. מעניין מה גורם להכרל הזה בגישה. האם הניחו העורכים שיהודי תוניסיה בצרפת יהיו פחות רגישים לתיאור 'שלילי' של עברם משהנחנו אנו ביחס ליהודי תוניסיה בארץ? או שמא משוחררים העורכים, כיוצאי תוניסיה, ממעצורים ומעכבות שבהם מתלבט עורך שאינו כזה? לסיכום, חבל שאין בארץ יותר קוראי צרפתי, שיוכלו ליהנות מעבודתם החשובה והיפה של אברהם הטל וקלוד סיטבון.

חיבורים בהלכה – מכתבי-יד לדפוס

יוסף טובי

שאלות ותשובות רבינו אליעזר בן ארחא זצ"ל, ראש רבני חברון. מופיע לראשונה על-פי כתב-יד בתוספת מבוא, מראי-מקומות, ציונים והארות, על-ידי הרב עזרא ב"ר יוסף בצרי. מפעל אור המזרח, מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ח. 25 + קפט עמודים. שער אנגלי. בסוף הספר "תוכן התשובות בקיצור" ומפתחות למקורות, שמות אישים ומקומות. אוצר שיטות, פירושים וחיידושים על התלמוד מרבתינו הגדולים שהיו בסאלוניקי ובקהילות תורכיה אחרי גירוש ספרד. מופיעים לראשונה על-פי כתב-יד עם מראי-מקומות, ציונים והארות, על-ידי הרב אליהו דב פינס, כרך ראשון. מפעל אור המזרח, מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ט, יו"ל בסיוע מכון לחקר יהדות סאלוניקי. 28 + קפב עמודים. שער אנגלי. אלפסי זוטא לרבינו מנחם עזריה מפאנו זיע"א. מופיע לראשונה ע"פ כת"י המחבר עם מראה מקומות, הערות והארות על-ידי הרב אליהו דב פינס. חלק ראשון. מפעל אור המזרח, מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ט. 10 + רלה עמודים. שער אנגלי.

מפעל 'אור המזרח', שהוקם בירושלים לפני שנים ספורות בנשיאותו של הראשון לציון הרב עובדיה יוסף, מטרתו לפרסם בדפוס חיבורים הלכתיים של חכמי ספרד והפזורה הספרדית בתקופה שלאחר הגירוש, הטמונים עדיין בכתב-יד. ואכן מפעל זה, הנתמך על-ידי המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח במשרד החינוך והתרבות, הוא דבר בעיתו. שכן, אוצרות רבים וחשובים של חכמי הקהילות הספרדיות והמזרחיות עדיין לא ראו את אור הדפוס, אוצרות שיש בהם אינפורמאציה חשובה לא רק לחוקר ההלכה, אלא גם להיסטוריון. מובן כי שיקוליו של המפעל בקביעת סדר-העדיפות של החיבורים המתפרסמים וכן בשיטת ההדרה אינם זהים לשיקור

ליו של מוסד מדעי, כי אם של מוסד רבני – והדבר לגיטימי. אך יש לציין, שהמהדירים עושים עבודתם נאמנה על מנת למלא ככל האפשר את הדרישות המתחייבות מן הדיסציפלינה המדעית בפרסום כתב-יד, במידה העולה בהרבה על פרסום כתב-יד במהדורות רבניות מקובלות. ביחוד יש לשבח את הצורה החיצונית הנאה של הספרים היוצאים-לאור על-ידי מפעל אור המזרח, דבר הניכר בטיב הנייר, בהדפסה המשובחת, בכריכה הנאה, בשוליים הרחבים ובפורמאט הגדול – רביעית – של הכרכים.

משלושת החיבורים הנ"ל חשוב במיוחד ספר השאלות ותשובות של ר' אליעזר בן ארחא, והוא ראוי לשבח יותר מן האחרים על

החיבור השני — אוצר שיטות — כולל חידושיהם של חכמי סאלוניקי וקהילות תור-כיה על מסכת ברכות, וסדרי מועד ונשים, על-פי שמונה כתבי-יד, רובם בספריות ציבור-ריות (ירושלים, גינצבורג, ניו-יורק ופראנק-פורט) ואחד פרטי (בניהו). בראש הספר 'פתח דבר' (עמ' 7-13), הדין בקהילות סאלוניקי, רבניה וחכמיה, מאת הרב אברהם ד' שלם, מהנהלת 'אור המזרח', וכן מבוא של המהדיר שבו הוא דן בכתבי-היד ובשיטת עבודתו. כפי שכותב המהדיר, לא תמיד נתבררה זהותו של בעל-הדברים המצויים בכתבי-יד, אם משום ששמו לא צויין, ואם משום שצויין בראשי-תיבות שלא פוענחו או שהפיענוח מוטל בספק ומעורר קשיים. דברי החכמים שבכתבי-היד מובאים לא כסדר העתקתם בכתבי-היד, אלא כליקוטים על-פי סדר מסכתות התלמוד. שיטה זו, שתועלתה אולי מרובה מבחינת המעיין התורני המתלמד המחפש פירוש טוב לסוגיה או לעניין מסויים במקום זה או אחר במסכתות הכלולות בספר שלפנינו, אין בה ברכה מבחינת החוקר ואף לא מבחינת חכם ההלכה. שכן, לעיתים קרובות אין לזהות את בעל הדברים המובאים בספר, וזאת לא בשל קשיי-הזיהוי האובייקטיביים, אלא משום שבמקום שבכתבי-יד מסויים מובאים דבריהם של חכמים שונים, ואלו אף וזהו ככל האפשר במבוא של המהדיר, בעוד שציון מקור-הדברים בגוף הספר הוא הפניה לכתבי-היד בלבד, ללא פירוט שם החכם או הדף, כדי שיהיה אפשר לנצל את עבודת הזיהוי עד כמה שנעשתה במבוא.

החיבור השלישי הוא יצירתו של אחד מחשובי הרבנים באיטליה במאה הט"ז (1548-1620), ר' מנחם עזריה מפאנו, שנודע גם כמקובל חשוב. החיבור אינו אלא נוסח מקוצר

העבודה שהושקעה בהדרתו בידי הרב עזרא בצרי. הרב בצרי, הממשיך דרכם של חכמים בקהילות-המזרח בפירסום חיבורים מכתבי-יד, פעיל מאוד לאחרונה בתחום זה. יוזכר כאן מפעל 'המאסף' החדש, היוצא עתה בעריכתו, שבו רואים אור מחדש לא רק חידושי-התורה של 'המאסף' שיצא בתחילת המאה בירוש-לים, בעריכתו של ר' ב"צ קואינקה, אלא אף כתביהם של חכמים שלא ראו עדיין אור, בצד חידושי-תורה של רבני ימינו. ביריעה הארוכה של המבוא פורש הרב בצרי את הרקע ההיס-טורי של הקהילות היהודיות בארץ-ישראל במאה הט"ז, שבאחת מהן — חברון — כיהן ר' אליעזר בן ארחא כרב במחצית הראשונה של המאה הי"ז (נפטר 1652).

החיבור, שיש בו 34 תשובות, מהווה מקור חשוב ביותר להכרת חייהן של הקהילות היהודיות בארץ-ישראל באותה תקופה — יחסיהן עם השלטונות, עם השכנים המוסלמים והנוצ-רים והחיים הפנימיים. נציין כאן שאלה מענ-ינת (סי' יג), שניסרה בחלל עולמם של יהודי ירושלים באותה תקופה ושעוררה מחלוקת גדולה בקהילה — אם מותר להלוות כספים כריבית לכמרים הנוצרים היושבים בירושלים, מחמת שיש בכך כדי לבסס את היישוב הנוצרי בעיר. הרב בצרי דן בעניין במבוא (עמ' 21-22) ומזכיר תשובות של חכמים אחרים — מלבד ר' אליעזר בן ארחא — שהשיבו על השאלה שהופנתה אליהם בעניין המחלוקת שפרצה בעניין זה בירושלים; אך לא ציין את מחקרו של ד"ר אליעזר בשן על פרשה זו שנתפרסם לאחרונה (פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים ב, תשל"ו, עמ' 77-96). במחקר זה נתפרסמה מכתבי-יד גינצבורג 548 תשובתו של ר' אהרן בן חיים בפרשה וממנה מתברר כי היא נתעוררה בראשית שנות העשרים במאה הי"ז.

עזריה מפאנו אינו בעצם הקיצור של הרי"ף, אלא דווקא במקום שחידש הלכות, תוך שהוא מפרש בדרך חדשה את הגמרא ולעיתים אף חולק על הרי"ף עצמו. על חידושים אלה עמד המהדיר — הרב פינס, בהערות שהוסיף לחיבור בשולי הדפים.

מחיבורו של הרי"ף על התלמוד — לפנינו מסכת ברכות, הלכות קטנות, הלכות גדה וספר מועד. כפי שמציין הרב יוסף בוקסבוים, מנהל מכון ירושלים, במבוא למהדורה זו (עמ' 8-10), העיסוק בהלכות הרי"ף פרח באיטליה לאחר שריפת התלמוד בשנת שי"ד (1554) והאיסור על הלימוד בו. חשיבות חיבורו של ר'

תגובות

יהודי בבל והאימפריאליזם

של הראשון עליהם לא היתה מורגשת מחמת קוצר-הזמן ומחמת השוני בין גישותיהם של שני אימפריאליזמים אלו לתושבי-המקום ולארצם וכן מחמת העובדה שהאימפריאליזם הבריטי מראשיתו נתקל במאבק לאומי ערבי נגדו. בכל זאת, וכמי שחי בתקופת המאנדאט הבריטי בעיראק, הריני לציין שהיהודים שם חייבו את השלטון ואת התרבות הבריטיים וקיבלום ברצון, והתקופה הקצרה ההיא היתה ליהודים תקופה של פריחה כלכלית, תרבותית וחברתית, כפי שהיתה תקופה של פעילות ציונית גלויה וענפה.

בכבוד רב
אליהו אגסי

קראתי בעניין רב את הגליון הראשון של 'פעמים', ובאתי לומר לכם ישר כוח. בזה שתי הערות למאמרו של פרופ' חיים הלל בן-ששון ז"ל:

1. האיש הקרוא במאמר יחזקאל אפנדי ששון מוזכר בסמיכות למשפחת ששון הידועה, והקורא עשוי לסבור שיש כאן זהות משפחתית, ולא היא. שמו הפרטי של האיש הוא ששון ושם אביו יחזקאל והוא בן למשפחת שלמה דוד. התואר אפנדי מלווה את השם הפרטי ולא את שם המשפחה, לכן צריך להיות ששון אפנדי יחזקאל.

2. יהודי-בבל אמנם עמדו בפני האימפריאליזם הבריטי, כפי שעמדו יהודי אלג'יריה בפני האימפריאליזם הצרפתי, אולם השפעתו